

**ОДЯГ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII — ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.)**

У числі «16» цього періодичного наукового видання ми розпочали дослідження одягу козацького стану Гетьманщини до другої третини XVIII ст., комплексно розглянувши службове і святкове вбрання рядового загалу «малоросійського» козацтва¹. У цій студії ми продовжуємо вивчення означеної теми розглядом одягу старшинського контингенту гетьманського козацького війська.

Як військова еліта й водночас правлячий прошарок України-Гетьманщини, козацька старшина прагнула відмежуватися від рядових козаків і на знаковому рівні підкреслити своє привілейоване становище. За відсутності мундирів і чіткої системи знаків розрізнення в козацькому війську розпізнавальну функцію виконували відмінність у комплектності одягу та озброєння, у пошивних матеріалах та в оформленні/оздобленні предметів одягу, зброї і спорядження. Зокрема, зовнішньою посадовою чи ранговою відзнакою військової верхівки під час походів, офіційних зустрічей та церемоній, козацьких рад і військових оглядів слугували дорогі матеріали й багатий «прибор» (оформлення) одягу, зброї і спорядження, а також наявність у костюмі певних типів і видів одягу та зброї, яких не мав рядовий загал.

Дорогий, багато оздоблений одяг посідав одне з центральних місць у шкалі цінностей української військової еліти. Причому, якщо в сотенній старшини, значкових товаришів і сотників загальна кількість каптанів, штанів, опанчей, шуб, взуття, головних уборів, поясів і рукавиць у гардеробі складала 2–3 десятки, то в гетьманів, полковників і генеральних старшин вона нараховувала понад сотню одиниць. Багатий одяг мав характер капіталовкладення й передавався у спадок. Коштовні шовкові й золототкані тканини, делікатні тонкі сукна та цінне хутро козацька верхівка регулярно отримувала в якості матеріального жалування/винагороди за службу та заслуги від московського царського уряду, кількістю й гатунком відповідно до чина чи посади кожного. Такі пожалування виступали дієвим засобом заохочення старшини в умовах міжусобної війни та кризи господарства (через тривалі війни, Руїну й кризу недовиробництва в другій половині XVII ст., ще й на межі століть в Україні відчувалася гостра нестача сукна та інших тканин²). Вітчизняна

історія налічує чимало прикладів, коли саме розмір матеріального жалування вирішував вибір козацького керівництва на користь того чи іншого патронату. Небезпідставно київський воєвода в листопаді 1672 р. зауважив царю, що турецький султан дав П. Дорошенкові військові клейноди, а старшині козацькій — сукна, щоб вони служили йому віддано³.

Завдяки ідеологічному й культурному консерватизму козацької верхівки, яка брала на себе роль оборонця козацьких станових прав, привілеїв і традицій, у формах і оздобленні костюма старшини як у другій половині XVII, так і у XVIII ст. зберігався східний стиль (частково в польському варіанті) — різко відмінний від французького придворного стилю, що панував упродовж зазначеного часу в західноєвропейській моді, а з початку XVIII ст. — і в російській.

У головних рисах повсякденний і святковий стрій козацько-старшинського прошарку, включаючи гетьмана, був подібний до представницького костюма панівної верстви Речі Посполитої — шляхти, — чия ідеологія (сарматизм), етикет поведінки, мода й мистецтво справляли величезний вплив на світогляд і побут козацької старшини. Це явище можна вважати закономірним, зважаючи на той факт, що головним джерелом формування козацько-старшинського контингенту була покозачена шляхта⁴. Навіть відокремившись від Речі Посполитої, козацька старшина не порушила своїх старих уподобань та єдності на культурно-побутовому й комунікативному рівнях із носієм шляхетської ідеології. Цей вплив навіть посилювався за гетьманування І. Мазепи, який оточив себе поляками та запровадив польський придворний побут⁵. Утім, зазначена орієнтація не зводилася до сліпого наслідування: козацько-старшинське вбрання відрізнялося певною оригінальністю як у деталях, оздобленні й способі носіння окремих предметів одягу, так і в самих костюмних ансамблях. Тим самим, вочевидь, новоутворена українська еліта демонструвала свою станову й державну приналежність.

На час утворення козацької держави українська військова еліта носила практично те саме вбрання, що й верхівка реєстрового козацтва в першій половині XVII ст.⁶ Її повсякденний й урочистий убір складали: *шапка* на соболиному або лисячому хутрі, що мала жорсткий округлий чи видовжений, близький до конусоподібної форми, або ж м'який довгий перекривлений верх і хутряну околицю у вигляді широких, загнутих догори полів із V-подібним розрізом спереду й ззаду; шапки, як і раніше, часто прикрашали одним чи двома перами; *журан*, довжиною до середини гомілки чи за коліна (рідше *доломан* чи *курту*), який оперізували вузьким ременем з пасками до шаблі та іноді — ще й шовковим тканим або плетеним довгим широким *поясом*; під час урочистостей і на свята часто носили багаті златоткані кушаки або набрані на ремені чи шовковій

тасьмі металеві пояси; *шаровари* козацькі; *чоботи* сап'янові «козацькі» або польські шляхетські — з довгими халявами й масивними високими підківками (зокрема в кінної старшини); довга представницька *делія* з широким виложистим хутряним коміром або *ферезія*, або ж дорогий безрукавний *плащ-опанча*. Полковники, а часто також генеральна старшина й гетьман у поході та на загальних військових радах часто одягали поверх жупана й панцира недовгий плащ-накидку, пошитий зі шкіри леопарда, барса чи іншого крупного звіра шерстю назовні, підбитий дорогою тканиною⁷.

У кінці 1640-х років у гардеробах шляхти та козацької старшини з'являється *кунтуш* — довгополий, пошитий до стану верхній каптан східного походження, що мав рукави з довгими проріхами та особливий крій спинки. З 1660-х років цей убір, у парі з жупаном, стає чи не головною зовнішньою відзнакою національної еліти Гетьманщини, набувши статусу характерного представницького одягу козацької верхівки (так само, як і шляхти), що його раніше мали ферезія та делія. Приміром, згідно зі свідченням хроніста С. Величка, 1648 р. Б. Хмельницький отримав у дарунок від кримського хана каптан (жупан) рожевий доброго, багатого злотоглаву й кунтуш найкращого французького темно-зеленого сукна, підшитий добірними «сибірками». Подібну пару одягу пізніше отримували як винагороду чи дарунок вищі козацькі чини з рук гетьманів і монархів⁸.

Службові повсякденні жупани старшини були довжиною за коліна або до середини гомілки (однак цивільні чини, як-от писарі, підскарбії та судді, навіть у поході могли носити й дуже довгі жупани). Шили їх із сукна середнього й нижчого гатунку («фалендиша», «карунового», «тузинкового», «шиптухового»), каламайки й бавовняних тканин (кумачу, «китаю», «мамси»), заможні персони — також із тафти й камки, завдяки міцності та зносостійкості цих шовкових тканин. Каптани з бавовняних і шовкових тканин, як правило, стьобали шовком на бавовні; їх носили переважно влітку. Підбивали полотном чи крашениною, рідше киндяком; суконні зимові жупани інколи підбивали грубими вовняними матеріями: «киром», гарусом чи саржею. Поли й рукави підпушували (підшивали, оздоблювали лиштвами) кумачем, киндяком чи вибойкою. Навкруги каптани обшивали простим «портним» (конопляним) або шовковим шнурком. Застібалися жупани, як правило, круглими обшивними (суконними, гарусними чи шовковими) або литими мідними чи посрібненими гудзиками (до 1,5 десятка) і накидними петлями⁹.

Святкові й вихідні каптани здебільшого були довшими за службові — до середини гомілки й навіть до кісточок. Їх шили зі злотоглавів, зербафа/парчі, обері/табіну, атласу, бейбереку, штофу, камки «куфтерної», «кар-

мазинної», китайської й «луданної», тонкого кармазинового сукна, зрідка — з оксамиту. Найбільше поширення отримали камчаті й атласні каптани. Підбивали жупани крашениною, полотном, пістрєю або киндяком чи бяззю, а найкоштовніші — кумачем, китаєм, полотном «швабським» і навіть тафтою. Рукави й поли зазвичай підпушували (підшивали) тафтою, атласом, камкою іншого кольору або ж кумачем. У суконних каптанів карваші підшивали оксамитом. Довкола по периметру на рукавах і кишнях святкові каптани обшивалися шнурком шовковим, срібним чи золотим, а іноді — позументом золотим чи срібним, рівним або зубчатим (позумент/галун починає превалювати під кінець досліджуваного періоду). Вельми часто ліву полу лишали неоздобленою, навіть у дорогих урочистих каптанів, через те, що вона була прихована від зору в застібнутому вигляді. Застібали каптан гудзиками ювелірної роботи: срібними (білими або золоченими) литими чи «дутими» у формі кульки, куба, плоду шипшини або круглими, від 6-и великих до 2-х (зрідка 3-х і навіть 5-и) десятків дрібніших, або ж обшивними шовковими, срібними та золотими чи плетеними з канителі, від 2-х до 5-и десятків. Причому гатунок гудзиків збігався з гатунком шнурка й петельок: до шовкового шнурка підбирали шовкові обшивні гудзики, а до металізованого — відповідно срібні чи золочені. Іноді жупан прикрашали ще й великою срібною запоною під коміром. На рукавах святкові каптани застібалися густо дрібними гудзиками з накидними петельками (до 10 пар на кожному) або ж, на польський манір, особливими литими гапликами, прикритими зверху круглими гладкими головками, срібними або простішими (мідними чи олов'яними) — до 12 штук на кожному рукаві. У гетьманів і полковників на «приклад» (оформлення) до урочистих довгих каптанів із дорогих золототканих і сріблотканих тканин використовувались обшивні золотні та коштовні литі золочені гудзики й золоті запони, прикрашені чорнінням, фініфтю (емаллю), «яхонтовими іскорками» й крупним коштовним каменем (рубіном чи ізумрудом); запона й нарукавні гаплики срібні й золочені; шнурок золотий сканий або галун золотний рівний чи зубчатий, інколи нашиті разом¹⁰.

Особливий тип становили каптани, що їх вдягали під панцир у бою вищі командні чини. Підпанцирні каптани були короткими (до колін і вище), шилися з кумачу, китаю, тафти й камки, зрідка — з оксамиту й туго стьобалися на бавовні або шовку «у смугу» чи «у шахи»¹¹. Зрідка зустрічаємо в реєстрах одягу гетьманів та інших високих чинів, зокрема І. Самойловича та П. Полуботка, каптан, пошитий із лосини чи замші (так званий «кожан»), короткий або довгий, що його носили, подібно до бойових тугих стьобаних каптанів, під панцирем або латним обладунком. Цей одяг потрапив до побуту козацької старшини, вочевидь, з Польщі, де

подібні шкіряні каптани носили під латами (кірасами) гусари — важко-озброєна кавалерія. «Приклад» (застібка, підбій і лиштви) до нього передбачався, як у матер'яних каптанів, причому часто був подібний до святкових¹².

Як альтернативу жупану/каптану в поході, подорожі, на полюванні та вдома старшина могла вдягати «юпку», або «курту» — короткий, завдовжки до колін, приталений каптан із вузьким сторчовим коміром і з рукавами нормальної довжини й ширини, рівномірно звуженими до кінців, який часто шили із сап'яну або бавовняних тканин (в останньому випадку його стьобали на бавовні), а також *доломан*, або «гусарку», угорського походження. Доломан був характерний для стрійового костюма польських гусарських корогв і польської легкої кінноти з другої половини XVI ст. Він являв собою вузький однобортний каптан-куртку, пошитий до стану, з широкою юбкою, довжиною до середини стегна чи вище колін, та вузькими, обтислими, розширеними тільки зверху в проймах рукавами нормальної довжини; мав сторчовий комір зі скошеними кінцями й два невеликі розрізи з боків на подолі. Доломан був обтислим у торсі й практично не мав загортання піл зверху. Спинка не підрізала, а в боки від пояса вшивали трикутні клини з прорізною кишенею вгорі посередині й невеликим розрізом у подолі. Ліва пола кроїлася з клиновидним заходом для загортання, тобто розширювалася рівномірно вниз від коміра. Права ж пола в торсі зберігала вертикальність, а від пояса донизу дуже розширювалася зі значним заходом на ліву полу (чого не було в жупана). Застібався кулястими або круглими опуклими гудзиками й накидними петлями (до 10 пар), нашитими негусто від коміра до пояса. Як правило, доломан оздоблювали на грудях (на рівні гудзиків) горизонтальними шнуровими петлицями чи позументними нашивками, нерідко з китичками та декоративними вузлами на кінцях. Рукави на кінці мали довгий підрізаний підтрикутний мисик, відігнутий у вигляді обшлага. Для холодного часу куртини й «гусарки» могли підбивати хутром. Взагалі-то, «курти/юпки» та «гусарки» були в значно більшій мірі притаманні жіночому костюму, натомість козаки зі старшиною традиційно віддавали перевагу довгополому верхньому одягу¹³.

Кунтуш слугував верхнім платтям. Він був довгополий — завдовжки до середини гомілки й нижче, однобортний, приталений. Суцільно кроєна широка, трохи ушита в талію спинка кунтуша глибоко підрізала в стані з боків і переходила в довгу вузьку прохідку. Передки також підрізилися на 10–12 см. У підрізи між передками й прохідкою вшивали широкі клини — «вуса», завдяки чому фалди рівномірно групувалися з боків і ззаду. З боків вшивали вертикальні прорізні полотняні кишені, як у жупана. Кунтуш мав неглибоке загортання правої поли на ліву, причому

обидві поли в кунтуша, на відміну від жупана, були майже однакові, трохи розширені донизу. У нього були довгі, широко викроєні в проймах рукави, що плавно звужувалися від ліктів і завершувалися невеликим розтрубом із розрізом, прямим або рідше скісним; застібалися кількома гапками або гудзичками. Характерною рисою кунтуша були довгі розрізи в рукавах під пахвами — так звані «вильоти», які давали можливість просовувати руки, а також закидати рукави за плечі на спину й, тим самим, не сковувати рухи кіннотника під час бою. Рукави могли мати розріз і по всій довжині до зап'ястя або тільки на рівні ліктя попереду. Комір робився або невисокий сторчовий, або шалевий, або ж невеликий відкладний вирізний, застібнутий під шиєю. Застібали кунтуш великими литими гудзиками й накидними петлями або ж великими запонами, які розташовувалися, залежно від форми коміра, від середини грудей чи шиї до пояса або тільки на животі. У першому випадку гудзики з петлями нерідко нашивали секціями по 4 пари, у двох або в трьох місцях. Кунтуші з шалевим коміром, популярні в кінці XVII й на початку XVIII ст., мали коротку застібку (інколи приховану) на 1–3 гудзики тільки в поясі, а інколи й зовсім її не мали, у цьому випадку їх лише підперізували широким поясом. Кунтуші шили як «легкими» — літніми, так і теплими — на хутрі.

У воєнному, похідному побуті старшини превалював варіант кунтуша довжиною до середини гомілки чи за коліна, зі сторчовим або неглибоким шалевим коміром і відносно довгими (трохи довгими за руку) широкими рукавами, звуженими в зап'ясті, із довгими проріхами під пахвами. Рукави кунтуша могли закидатися за плечі на спину або просто звисали, а в холод одягалися повністю на руки. Кінці рукавів могли відвертати, утворюючи вилоги. Літні службові (бойові) кунтуші, залежно від статків власника, шили із сукна середнього й нижчого ґатунків: «фалендишу», «карунового», «ліктьового», «браславського», «тузинкового» й «шип-туха». Підбивали зазвичай крашениною в колір спіднього каптана, а нерідко також підшивали рукави, комір і поли або ж навкруги по периметру «лиштвами» суконними, гарусовими, штаметовими чи киндяковими, зрідка — тафтяними. Довкола, на кишнях, «вусах» і рукавах, нашивали портний (конопляний) і шовковий шнурок¹⁴.

Святкові й парадні кунтуші були довгими, до середини гомілки й нижче. Представники старшинської верхівки франтували поза строем в кунтушах із тонких сукон («састи», «французького», «кармазина», «полугранату», «полушкарлату» й англійського тонкого), зуфі, коштовних шовкових і «злоголавних» матерій: зербафу, оксамиту гладкого й «ритого» венеційського, обері/табіну, бейбереку, штофу, едамашки, камки різного ґатунку, іноді тканих із золотом і сріблом. Урядовці з меншими статками —

старшина середньої й нижчої ланок — шили кунтуші з лудану (камки л(а)уданної), тафти, канавацу, доброго сукна середнього гатунку. Причому в 20-х роках XVIII ст. мода на коштовні візерунчасті шовкові й золототкані тканини проходить, і святкові кунтуші відтоді шують майже винятково з тонких сукон. Лише в повсякденному побуті, улітку, могли носити кунтуші з легких шовкових тканин: білокосу, табіну та ін. Урочисті багаті кунтуші підбивали киндяком, кумачем, тафтою простою й «струйчатою» й навіть камкою та канавацем (злотоглавні й оксамитові), а простіші — крашениною, киндяком, рідше кумачем і бурметтю. Підпушували кунтуш навкруги (або тільки рукави, комір і поли) атласом, луданом, обер'ю, злотоглавом, полутабіном, тафтою, оксамитом, штофом, киндяком, кумачем чи сукном контрастного кольору. Також обшивали шнурком срібним, золотним або шовковим, перевитим із золотом і сріблом, а з 1720-х років в оздобленні починають використовувати, на західний манір, також золотий і срібний позумент/галун, яким обшивали «вуса», «підпашники», а нерідко також поли й комір, замість шнура або разом із ним. Застібалися такі кунтуші коштовними гудзиками (близько 12) — литими срібними (білими чи золоченими) або обшитими пряденим чи тягненим золотом і сріблом, або коштовними запонами («спонками»/«шпонками»), рідше — гапליками срібними й золоченими. Найкоштовніші литі гудзики й запони прикрашалися фініфтю, коралями, рубінами та ізумрудом. Іноді замість гудзиків і запон на правій полі пришивали великі китиці такого гатунку й кольору, що й обшивний шнурок. У другій половині XVII й на початку XVIII ст. кунтуші дуже часто прикрашали на грудях нашивками-петлицями: шнуровими шовковими, срібними й золотими з шовком або ж плетеними й гаптованими шовком, канителлю чи тягненим золотом і сріблом; нерідко вони оздоблювалися на кінцях китицями й декоративними вузлами (так званими «кафимськими»). Зазвичай їх нашивали секціями в двох чи в трьох місцях по 3–4 пари¹⁵.

Популярним різновидом святкових, позастройових кунтушів, який можна побачити на багатьох портретах козацької старшини всіх щаблів, був особливий каптан, що застібався лише під шиєю при сторчовому чи відкладному комірі шнурами чи тасьмами з китицями, ланцюжками із запонами, коштовною запоною-пряжкою або великим литим гудзиком, тоді як нижче на полах застібок здебільшого не було. Пояс при цьому пов'язували поверх жупана¹⁶. Зазвичай такий каптан був дуже довгим, з довгими розрізами в подолі по боках. Рукави не мали проріх (як правило), завершувалися широкими прямими розрізними вилогами; носилися завжди одягнутими на руки. Каптан мав відкладний або, рідше, сторчовий комір з округлими кінцями, який разом із карвашами підшивався тканиною іншого кольору. Оздоблювали каптан подібно до звичайного кунтуша (лиштви на полах, золотий позумент, нашивки тощо)¹⁷.

Теплі кунтуші шили із шалевим коміром або зовсім без нього, або ж, зрідка, із вирізним відкладним коміром. Підбивали, а часто й облямовували довкола та на рукавах хутром різного виду й гатунку. Найнижче оцінювали хутро звичайної білки, лисиці, зайця й вовка та просту овчину, палеву й білу. Ними підбивали прості повсякденні кунтуші, криті сукном, тафтою, кумачем, штаметом чи гарусом¹⁸. Святкові й позастройові кунтуші шили з тонкого сукна або оксамиту, зрідка — із золототканої або просто шовкової візерунчастої тканини. На підбій до найбільш коштовних святкових кунтушів обирали хутро соболів, чорно-бурих («мармурових») і чорних лисиць, голубих песців і рисі, а також овчини — чорні «черкаські» й «бухарські». Для простіших вихідних кунтушів уживали хутро куниці, песців білих і чорних, лисиці сірошийкової, бобра, вовків сибірських білих, білок сибірських чорних і сірих («сибірків»), горностаїв, вовчків («попелиць») і видри¹⁹. Причому часто в рукави підкладали хутро дешевше, аніж під поли й карваші. Подібно до «холодних» кунтушів, «теплі» святкові теж оздоблювали шнурком чи позументом та нашивками на грудях. Інколи урочисті кунтуші підпушували довкола або тільки на рукавах коштовною шовковою тканиною. Різновидом теплих кунтушів був зимовий «кунтуш-шуба». Він був дуже довгий, часто аж до кісточок, мав дуже довгі звисаючі рукави, інколи розрізані по всій довжині. У порівнянні зі звичайним кунтушем, шубу щедро оправляли хутром навкруг і на карвашах. Іноді її оздоблювали ще й великим виложистим хутряним коміром. Приміром, генеральний підскарбій Я. Маркович у 1724 р. наказав оправити йому кунтуш-шубу, зауваживши, що «на оправу оной мало не все футро самой пойшло»²⁰. Святкові й парадні кунтуші та кунтуші-шуби, як правило, носили наопашки, застібаючи лише під шиєю або на грудях тасьмою, ланцюжками, товстим золотним шнурком із китицями й двома коштовними брошками, укріпленими на обох полах, або великою заціпкою-аграфом, при цьому гудзики виконували здебільшого декоративну роль. Часто такі кунтуші зовсім не мали застібок по борту, окрім згаданих зав'язок чи запони-пряжки²¹. Одягнутий у такий спосіб теплий дорогий кунтуш виступав маркером високого рангу його власника (варто відзначити, що це явище було характерне саме для військової еліти Гетьманщини, а також Запорозької Січі. Натомість, у Польській державі в такий спосіб носили тільки шуби, фerezії й теплі делії, які в українських писемних та іконографічних пам'ятках від середини XVII ст. вже практично не зустрічаються).

Зауважимо, що козацька старшина навіть у поході брала разом із практичним стройовим верхнім одягом, шитим із недорогих вовняних і бавовняних тканин, ще й дорогі шати з делікатних матерій, що їх носили, вочевидь, поза строем. Наприклад, значковий товариш Чернігівського

полку Петро Мокревич 1725 р. взяв у похід каптан китаєвий, матерії на виготовлення нового одягу: китаю на каптан та сукна «ліктьового» 6 ліктів на кунтуш, а також дві пари готового дорожчого одягу, а саме: кунтуш «французького» сукна з каптаном лудановим та кунтуш «французького» сукна, підшитий лисячим хутром, з каптаном атласовим²².

Окрім кунтуша, іншим одягом, що виконував, поряд з утилітарною, ще й розпізнавальну, представницьку функцію, була опанча. Залежно від призначення, чину й статків власника, її шили як простою й практичною, так і коштовною, холодною чи теплою — на хутрі. Прості, дорожні літні дощові опанчі шилися з товстого кольорового сукна або повсті, підбивалися до пояса, а інколи ще й облямовувалися штаметом чи гарусом. Застібалася така опанча великим пласким металевим гудзиком, запоною-аграфом чи шнурком²³. Коштовні опанчі вдягалися під час урочистостей, парадів, на свята й у поході та вказували на високе соціальне й службове положення власника. Такі опанчі зображено на портретах козацьких полковників, гетьманів, генеральної старшини, сотників, полкових старшин, знатного військового товариства (для порівняння, у Польщі коштовні опанчі одягали під час бою магнати й заможні шляхтичі, передусім командувачі корогвами). Застібали під шиєю або біля плеча зав'язками чи запоною-аграфом. У довжину представницькі опанчі сягали середини гомілки й нижче, а ширина в подолі складала до 7 аршинів. «Холодні» накидки шили з добротного сукна, підбивали штаметом до пояса. Часто опанчу підшивали в комірі, а інколи й у полах, делікатною тканиною іншого кольору, зазвичай оксамитом чи атласом, а навкруг обшивали срібно-шовковим чи золотим шнурком. Теплі зимові опанчі-мантії підбивали й облямовували або тільки опушували цінним хутром соболя, горностає з хвостиками, рисі, вовка тощо. Опанчу вдягали поверх жупана, скріпивши під шиєю або біля плеча зав'язками або коштовною пряжкою-аграфом, верх накидки зазвичай відгинали у вигляді коміра. Запони-аграфи до представницької опанчі до 90-х років XVII ст. мали велике декоративне «перо», прикрашене коштовним камінням і перлами, а пізніше виготовлялись у формі мушель, квіткових розеток, листя, пелюсток та іноді оздоблювалися коштовним камінням; гачок із петлею прикривався великою фігурною головою²⁴.

Різновидом дорогої безрукавної накидки, що входила до гардеробу тільки старшини найвищої ланки (полковників, генеральної старшини й гетьманів), була *вільчура*. Вона виготовлялася зі шкіри леопарда, барса (або цінної шкіри інших звірів) чи дорогих смушків шерстю назовні й підбивалася дорогою тканиною (найчастіше атласом) або хутром. Носили її накинутою на плечах або ж залишали одне плече вільним. Застібали срібним чи золотим шнурком із китицями й коштовними гудзиками або ж

запоною-аграфом. Коштовні вільчури були запозичені українською елітою з Польщі, де їх одягали до парадного й бойового костюма магнати та королі. У свою чергу, до Польщі ця мода прийшла з Туреччини та Ірану²⁵.

Під час бойових дій коштовні опанчі й вільчури одягали поверх ватованого каптана й панцира. У цьому випадку вони слугували ранговою відзнакою вищих командних чинів. Приміром, очевидець подій Визвольної війни бачив полковника М. Небабу в «жупані атласному зеленому дорогому і панцирі, зверху лосина шкура із золотими гудзиками і таким самим шнурком...»²⁶.

До XVIII ст. незначне поширення мав ще один верхній представницький одяг, який носили поверх жупана, дуже популярний у Речі Посполитій і Московській державі в середині й другій половині XVII ст., — *ферезія* — довгий плечовий прямоспинний одяг турецько-татарського походження. Гетьмани, від Б. Хмельницького до І. Мазепи, отримували кожного року від московського царя коштовну теплу ферезію російського типу як елемент жалування за службу та заслуги й у знак підтвердження договірних відносин між двома державами та особистої прихильності з боку монарха. Ці ферезії гетьмани носили зрідка під час урочистостей.

Російська ферезія відрізнялася від польської перевантаженістю специфічного оздоблення й трохи кроєм. Вона була дуже довгою й широкою, без загортання під, мала досить широкий сторчовий комір і дуже довгі вузькі рукави. Рукавні пройми попереду (на пахвах) залишали незшитими, крізь них просували руки, а самі рукави ферезії відкидали назад та іноді зав'язували. У подолі по боках робилися невеликі розрізи. Ферезію застібали під шиєю гудзиками або срібними чи золотними шнуровими зав'язками з великими китицями. Коштовні ферезії, що їх отримували гетьмани, шилися з червоного та рудо-жовтого «ритого» (або «двоєморхового») золотного венеційського оксамиту, обері золотної по червоному ґрунту, а також із тонкого сукна. Зверху часто пришивали «алами» — особливе широке опліччя навколо коміра й далі на полах до середини грудей, яке прикрашалось густим золотим шиттям, перлами й золотими запонами (плащами) із коштовним камінням (далами, яхонтами, алмазами та ізумрудами). За відсутності аламів, великі золоті клейма («плащі»), здебільшого по три з кожного боку, густо інкрустовані коштовним камінням, а також золоте й срібне шиття з перлами накладалися безпосередньо на лицьову тканину на грудях. Нерідко у ферезії нашивали навкруг, а також на рукавних проймах галун або широке золото-срібне плетене зубчасте мереживо. На підбій до «холодних» ферезій уживали срібну узористу обер/табін, тафту. Теплі ферезії підбивалися (за винятком рукавів), а часто й облямовувалися дорогим соболиним хутром і нерідко мали замість «аламів» і «плащів» пристібний широкий виложистий комір з

хутра соболя, підшитий атласом. Рукави ж підбивали простим кумачем. Досить часто фerezії оснащували застібною з крупних литих золотих гудзиків (до 10 штук), оздоблених чорнінням та «яхонтовими іскрами» й оточених декоративними плетеними вузлами²⁷.

Польсько-литовська фerezія, зберігаючи характерний східний крій, мала вузький сторчовий комір, рукави дуже довгі й вузькі або навпаки — короткі (до ліктя) і широкі, але не мала зазвичай розрізів у проймах; широкий виложистий хутрянний комір зустрічався в неї рідко. Шили її із сукна чи оксамиту «ритого» й гладкого, підбивали й облямовували цінним хутром, а «холодні» підшивали камкою чи тафтою. Довкола обшивали шнурком різного гатунку чи позументом. Замість «аламів», вишивки, перлів і каміння традиційно її прикрашали на грудях (за наявності гудзиків) горизонтальними шнуровими петлицями, до 12 пар, які додатково могли оздоблюватися китицями й складноплетеними вузлами з декоративними гудзичками. Таку фerezію зазвичай носили наопашки, скріпивши під шиєю пряжкою-аграфом чи зав'язками²⁸.

У негоду в теплий час року старшина могла вдягати, окрім опанчі, зокрема в подорожі, їздячи верхи, і козацький *ярмолук* (власне кобеняк — широкий прямоспинний плащ), дуже довгий, з широкими рукавами. Його шили з цупкого товстого фабричного сукна чи тафти, іноді проклеєних водозахисною сумішшю, підкладали грубою вовняною тканиною або проклеєною вовною чи сукном. Наприклад, у гардеробі гетьмана І. Самойловича ревізори нарахували кілька довгих суконних червоних ярмолуків із широкими рукавами, з-поміж яких один був підкладений зеленою камкою й мав 12 мідних золочених гудзиків. Часто в простих ярмолуків робився полотняний полог²⁹.

Узимку старшина носила, окрім теплого представницького одягу (теплих кунтушів, опанчей та фerezій), також і звичайні тулупи чорні баранячі та вовчі: прості «нагольні» або ж криті кольоровим сукном — так звані *байбаракі*³⁰.

За домашній верхній одяг правив халат, так званий *шлафрок* (*шляфрок*), — широкий одяг покром кімоно — типовим для шлафроків, що побутували в Західній Європі на рубежі XVII–XVIII ст. Його шили дуже просторим, неприталеним, довгим (до середини гомілки або навіть до кісточок) або ж коротшим (укорочений халат позначався демінутивом *полушлафрок*), з широкими довгими рукавами, дзвоникоподібними або прямими. Здебільшого халати оснащали нешироким сторчовим коміром, який попереду плавно переходив у край піл. Їх виготовляли з шовкових, напівшовкових і бавовняних тканин, дуже часто смугастих. Представники заможної вищої старшини шили шлафроки з атласу, обері, штофу, парчі, тафти, а підбивали (часто тільки поли) переважно тафтою. Нерідко халати

мали шалевий комір, підшитий іншою матерією або хутром. Зимові теплі халати підбивали хутром повністю. Зазвичай шлафроки застібалися на гудзики з накидними петлями (шлафроки без застібок підперезували поясом-шарфом)³¹.

Поясним одягом слугували козацькі неширокі *шаровари*, що їх заправляли без напуску в чоботи. У поході носили шаровари, пошиті із сукна середнього й нижчого ґатунку («карунового», «тузинкового», «бенкльового»), штамету, а також бавовняних і лляних тканин улітку. На свята й у мирний час одягали шаровари переважно червоного кольору, пошиті з тонкого сукна, атласу, камки чи тафти. Підбивали штани полотном або киндяком, іноді бумазеєю. Кумачеві штани для холодного часу утеплювали бавовною й стьобали шовком. До суконних і шовкових (атласових чи едамашкових) штанів часто пришивали очкурню («учкурню»/«ушколи») з міцної шовкової чи бавовняної тканини, яку затягували шовковим очкурном із китицями³².

У поході носили *чоботи* козацького зразка, виготовлені з чорної козлової шкіри («козлини»), а під час церемоній, парадів та в мирний час — з червоного або жовтого сап'яну, інколи обшиті по краю халяв сріблом. Інколи (здебільшого не в польових умовах) старшина вдягала чоботи шляхетського фасону — так звані «польські», — що відрізнялися від «козацьких» високими халявами — під коліно, зі скісно зрізаним верхом із гострим або округлим шпилюватим мисиком попереду (так званим «віхларем») і високою підківкою з масивної залізної смужки завширшки до трьох пальців. Підківки дорогих зразків часто були посріблені або навіть цілком срібні³³.

У мирний час вдома та влітку на свята здебільшого носили черевики, або туфлі, із гострим загнутим носком і розрізом попереду — турецькі, грецькі, перські, черкеські й місцевої роботи, пошиті з червоного чи жовтого сап'яну³⁴. Специфічним взуттям були *мешти* — турецькі хатні м'які чобітки з жовтого сап'яну, власне шкіряні панчохи, які носили також із чоботами замість панчіх та устілок³⁵.

Основним *головним убором* старшини служив козацький шлик із закинутим назад довгим мішкуватим верхом і хутряною околицею завширшки з долоню із V-подібною проріхою попереду, але пошитий із дорогих матеріалів. Урочисті шлики шили з «вершком» із гладкого й «ритого» оксамиту або тонкого сукна, найчастіше червоного кольору, та соболиною чи чорнолисячою околицею. Заможні особи іноді прикрашали шлик двома золотими брошками, густо інкрустованими дрібними рубінами, алмазними «іскорками» та ізумрудами³⁶. До менш дорогих шликів обирали «вершок» із сукна вищого й середнього ґатунку, іноді з канавацу, і околицю з чорних смушків, рисячого або лисячого хутра. Підбивалися

кумачем, тафтою, обер'ю, камкою, нерідко на бавовні. Зрідка такі шапки попереду над проріхою вишивали золотом, а з кінця 1720-х років, із видозміненням козацької шапки, «вершок» зверху почали прикрашати 1–2-ма срібними чи золотими китицями. Утім, найбільший ужиток у старшинському середовищі мали шапки зі *смушковою* околицею, як на службі, так і у свята, причому до святкових обирали дорогі чорні й сірі смушки перського, кримського й черкеського походження. Їхня популярність почала стрімко зростати з початку XVIII ст., і вже до 1730-х років смушкові шапки, завдячуючи моді, навіть у святковому побуті витісняють шапки з хутра інших гатунків. Причому сірий перський чи бухарський смушок коштував дорожче за хутро соболя й рисі³⁷.

Зимові шапки мали хутряну тулію (криту тканиною), на яку йшло менш цінне хутро, ніж на околицю. З-поміж головних уборів І. Самойловича знаходимо також дорогий соболиний «триух» (себто малахай — клаповуху шапку-вушанку з широкими лопатями-навушниками з боків), критий золотним алтабасом зі срібними «травами» й підбитий обер'ю жовтою³⁸.

У мирний час та поза строем із кінця XVII ст. носили також місцевий варіант польської низької «рогатої» шапки. Вона мала пряму хутряну околицю шириною з долоню й досить низьку округлу (або плоскодонну) тулію на бавовні, криту сукном, оксамитом або візерунчастою шовковою тканиною. Інколи околиця мала V-подібну проріху попереду й прикрашалася брошкою-аграфом із султаном чи оберемком цінного пір'я, на польсько-угорський манір³⁹. У рідких випадках одягали й покупні оригінальні польські шапки з чотирикутним верхом⁴⁰.

Вірогідно, парадним або церемоніальним представницьким головним убором гетьманів слугувала кругла шапка, облямована соболиним хутром і оздоблена попереду двома чаплиними чи страусиними перами, укріпленими аграфом. У такій шапці зображений Б. Хмельницький на гравюрі голландця В. Гондіуса 1651 р., а також П. Дорошенко та І. Скоропадський на тогочасних гравюрах⁴¹. Очевидно, уже на час утворення Української козацької держави вона правила за гетьманську відзнаку поряд із булавою. Підтверджують цю думку й писемні матеріали. Так, під час церемонії з нагоди підписання Переяславської угоди 1654 р. боярин В. Бутурлін вручив Б. Хмельницькому коштовну шапку червоного оксамиту, опушену чорним соболем, з двома страусиними перами, прикріпленими дорогою пряжкою⁴².

Улітку в позаслужбовий час носили легку високу жорстку (ватовану) шапку у формі циліндра з округлим дном, ковпака чи скуфії, з вузькою тканиною або хутряною опушкою. Тулію покривали дорогою шовковою чи золототканою тканиною, а підбивали тафтою чи кумачем. Утім,

побутували й значно простіші зразки з дешевих матеріалів. Наприклад, у ревізії одягу чернігівського полковника Д. Апостола (1724 р.) засвідчено 2 ковпаки: один штофний кофейний із золотими візерунками, облямований червоним оксамитом і золотим позументом, інший — простий, валяний із вовни⁴³. Зразком головних уборів зазначеного типу є висока ватована шапка циліндричної форми з округлим дном із колекції Національного музею історії України, що належала, за переказом, Б. Хмельницькому. Вона вкрита шовковою сріблотканою візерунчастою тканиною, підбита тафтою й облямована оксамитом. Парчева шапка у формі священницької скуфії була на померлому гетьмані Д. Апостолові в його усипальниці. Такі шапки з жорстким високим верхом і вузькою околицею були розповсюдженні на Кавказі та в Середній Азії серед місцевої знаті. Подібний головний убір часто носили й запорозькі кошові отамани⁴⁴.

Пояси. Для підперізування жупанів та кунтушів використовували традиційні довгі й широкі пояси місцевої, східної й західної, роботи. Під час походу й у повсякденному побуті вживали пояси гарусові, мухоярові, штаметові, каламайкові, а також східні «верблюжі» та прості шовкові⁴⁵.

До святкового строю військова еліта одягала шовкові, златоткані й металеві пояси, привезені зі Сходу, Польщі, Угорщини, Греції й Румелії. Найпоширенішими в той період і найбільш масово представленими в гардеробах української знаті, від гетьмана до нижчих чинів, були легкі широкі й довгі ткани шовкові, або «шалеві», пояси турецького й перського походження, виткані простим тафтяним переплетенням із крученого фарбованого шовку-сирцю, переважно червоного, малинового, вишневого, рідше — зеленого або жовтого кольорів, завширшки від 20 до 60 см і завдовжки від 2,2 до 6 м, зазвичай із бахромою на кінцях, яку часто стягували перехопленнями в основі чи скручували «джгуттом», або ж заплітали в довгі шнурки з китицями, іноді завиті в косицю. Часто шалеві пояси з правої (лицьової) сторони були заткані на кінцях золотою чи срібною ниткою суцільно або, рідше, у вигляді орнаменту⁴⁶.

Окрім однотонних шовкових поясів носили також і пістряві візерунчасті широкі пояси, ткані різнокольоровими шовками, іноді із золотою чи срібною ниткою, головним чином перської й турецької роботи, а також гданські. Незалежно від місця виробництва, для таких поясів найбільш типовим був орнамент із поперечних прямих і хвилястих смуг у поєднанні з рослинними й геометричними мотивами — зазвичай тільки на кінцях, рідше — по всій довжині, — а також візерунчаста кайма довкола (в орнаменті найчастіше зустрічаються елементи хмелика, василька, тюльпана, ромашки й гвоздики)⁴⁷. Для поясів перського зразка характерним є пишній орнамент на кінцях зі складних стилізованих квіткових композицій. У польських поясах в орнаменті панував пере-

важно бароковий стиль. Окрім східних і гданських шалевих поясів, популярними були італійські шовкові, у яких по темно-червоному тлу проходять вузенькі смужки різних барв, а також пояси із тафти, атласу й дорогих візерунчастих матерій, іноді тканих зі сріблом і золотом⁴⁸. Але справжньою коштовною прикрасою костюма, предметом гордості й хизування були дуже дорогі, багаті й важкі перські кушаки, густо заткані пряденим золотом і сріблом, з інтенсивним кольором і сильним полиском металевих ниток. Довжина пояса коливалась від 2 до 4,5 м, а ширина — від 28 до 50 см. Середник пояса мав орнамент із поперечними гладкими чи узористими смугами, тканими із тонких різнокольорових шовкових, золотих і срібних ниток. По краях довкола пояси прикрашались узористою каймою, а кінці із золотою чи срібною бахромою мали пишній, складний, головним чином рослинний орнамент у вигляді клейм чи квіток⁴⁹. Вартість таких поясів нерідко сягала 60 рублів, тому вони були доступні лише найзаможнішому прошарку. Наприклад, у реєстрі майна полковника Антона Танського зустрічаємо «пояс болшей руки самий сутозолотий» вартістю 40 руб., у гардеробі полковника Данила Апостола — два кушаки шовкових перських: один лазуровий зі сріблом і «травами» шовковими, інший — червоний із золотом і сріблом. Яків Маркович 1727 р. доручає своїм людям купити для нього в Персії поясів «сутих» два (тобто суцільно затканих золотом і сріблом)⁵⁰. Менш заможне панство задовольнялося простішими, легшими й значно дешевшими турецькими кушаками.

Шовкові й златоткані кушаки складали широкою смугою завширшки з долонь і пов'язували по-козацькому (крученим способом із підтиканими кінцями, на східний взірець), іноді з одиничним перехресним витком спереду⁵¹.

Популярними впродовж досліджуваного часу залишалися дуже довгі й широкі шовкові плетені (в'язані) пояси — так звані *сітчасті* («сетковые», або «сетчаные») — плетені в еластичні сітки вузлів із тонко крученого шовку. Вони оздоблювалися на кінцях довгою бахромою, перехопленою біля основи товстим шовковим чи срібним шнуром або вузлом⁵². Однотонний чи пістрявий сітчастий пояс складали утричі або удвічі (залежно від ширини) неширокою смугою, накручували навколо стану й зав'язували вузлом, а його кінці низько звисали з правого боку.

Окрім суто текстильних поясів, у XVII ст. й на початку XVIII ст. в середовищі козацької верхівки, так само як і в Польщі, були в моді пояси довжиною в обхват стану, із суцільним або частковим металевим набором. Найпоширенішим їхнім різновидом, винятково святковим, були важкі металеві пояси завширшки до 7 см, суцільно набрані на ремені, шовковій тасьмі, тафті чи оксамиті — так звані «доцаті», відомі в Речі

Посполитій під назвами «пшеворські» та «львівські». Їх виробництво було налагоджено в Польській державі (зокрема й на українських землях) ще з початку XVII ст. Вони склалися з рухомих латунних, срібних чи золочених Х-подібних і мигдалевидних пластинок-ланок, скріплених між собою поперемінно тонким дротом і нашитих на ремінь чи тасьму. Пластинки прикрашали басмою, різьбленням і чеканкою в бароковому стилі. Часто такі пояси обшивалися довкола по краю шовковою бахромою. Застібався пояс спереду масивною пряжкою у формі зрізаної піраміди, окованою латунню чи сріблом і оснащеною на кінці литою ажурною присадкою з гачком або трьома металевими петельками під гачки, розміщені на іншому кінці пояса⁵³.

Окрім місцевих металевих поясів, користувалися великим попитом, зокрема серед генеральних чинів і полковників, срібні й золочені пояси турецького, угорського, іранського та кавказького виробництва, у тому числі: а) набрані місцями на ремені або коштовній тасьмі бляшками різної форми («штучками», або «місцями»); б) суцільно металеві, комбіновані — складені з ланок литих і гравірованих, що з'єднувалися дротом і ланцюжком або вузькою кільчастою (панцирною) сіткою. Застібалися вони попереду великою пласкою фігурною карбованою чи ажурною пряжкою-защипкою з гачком і приймачем. Нерідко бляшки й пряжка оздоблювалися коштовним і напівкоштовним камінням та коралями, особливо в турецьких та угорських поясів⁵⁴.

Старшинська *білизна* відзначалася якістю матеріалів та оздоблення. Під час служби вдягали сорочки з тонкого лляного холста або «іванівського» та «московського» полотен, а портки (підштаники) — з простого конопляного полотна. Повсякденні сорочки могли вишивати заплоччю з шовком. На пошиття святкової сорочки з портками найчастіше йшло фабричне тонке «швабське», «голландське», «біцьке» чи польське «рубкове» полотно та кісея (муслін). Вихідні і святкові сорочки вишивали, або «розмережували», на рукавах, а часто також на вороті й по швах шовковими кольоровими, срібними й золотими нитками, зрідка розшивали по швах нитяними мереживцями, прикрашали коштовними запонками в комір і на рукавах, а також смужками мережки чи батисту, які пришивалися по краю рукавних обшивок та грудного розрізу ззовні. У деяких випадках багаті сорочки підпушували червоною тафтою й навіть обклали по коміру, рукавам і подолу вузьким золотим позументом⁵⁵.

Поза службою могли носити також польську сорочку-кошулю, що, на відміну від «козацької», мала рукави із широкими чохлами (манжетами) та високий сторчковий комір, який спереду наvertsали вузькою смугою на комір жупана. Комір зав'язували тасьомкою або застібали

запонкою, срібною чи золоченою, а заможні персони — рубіновою, діамантовою чи сапфіровою⁵⁶.

Для захисту від холоду кистей рук використовували традиційні *рукавиці* з двома відділеннями для пальців («рукавиці/рукавички», або «вареги/варежки»), що мали широкі зап'ястя-краги з розрізом. Шили їх з телячої шкіри, замші, лосини або сукна. Побутували також рукавиці, в'язані з різнокольорового шовку, іноді зі сріблом і золотом. Зап'ястя дорогих святкових зразків часто крилися атласом або оксамитом, по якому вишивали шовком, золотом і сріблом, а часто й обшивали по краю бахромою шовковою зі сріблом. Зимові теплі рукавиці шили на доброму хутрі під сукном вишневого й зеленого кольорів, зап'ястя нерідко вишивали шовком, золотом і сріблом⁵⁷. У кінці XVII ст. в старшинському побуті з'являються пальчасті рукавиці (з відділенням для кожного пальця) західноєвропейського зразка — «пальчатки»/«перчатки», — причому спочатку їх вдягали здебільшого на свята в міжсезоння. Шилися вони з козячої, оленячої, лосячої шкіри чи замші, іноді вишивалися шовком чи золотом. Переважно використовували пальчатки західного й московського виробництва. Утім, принаймні до 1720-х років пальчатки залишалися своєрідною екзотикою або стильним аксесуаром, і тільки на середину XVIII ст. вони майже повністю витіснили з побуту військової еліти холодні рукавиці-вареги. Узимку ж продовжували носити паралельно як вареги, так і пальчасті рукавиці на хутрі⁵⁸.

Білизною для ніг слугували суконні чи гарусові білі *панчохи* місцевої й польської роботи, нерідко в'язані з червоним чи чорним гарусом або оздоблені кольоровими попружками. До свят часто одягали панчохи шовкові кольорові або шиті з червоного доброго сукна, підбиті крашениною⁵⁹.

Від початку XVIII ст. деякі представники вищої старшини почали пов'язувати на шиї поверх коміра сорочки або жупана *галстук*, власне шийну хустку, з чорного або білого тонкого полотна, батисту, крепу, кісеї (мусліну), трипу чи сукна — специфічний елемент західноєвропейської моди й обов'язковий елемент обмундирування регулярних європейських армій із кінця XVII ст.⁶⁰ Спочатку він являв собою широку смугу тканини, яку обмотували навколо шиї й зав'язували попереду вузлом-подушечкою, випускаючи короткі кінці. У 30-х роках XVIII ст. його витіснив короткий галстук довжиною в обхват шиї й завширшки 6–8 см, який застібався позаду ремінцем із пряжкою, гапником (замком) чи зав'язками (з'явився у 1720-х роках). У такому вигляді він зберігся майже до кінця XVIII ст.

¹ *Славутич Є.* Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII — перша третина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 2010. — Число 16. — С. 210–238.

² *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Одесса, 1922. — Ч. I: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — С. 66; *Карпущенко С.* Армейские будни: казарма, каша, казна, кафтан // Быт русской Армии XVIII — начала XX века. — М., 1999. — С. 127.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — АЮЗР). — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 60.

⁴ *Кривошея В.В.* Персональний склад і генеалогія української козацької старшини (1648–1782 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2006. — С. 13, 26.

⁵ *Сементовский Н.* Старина малороссийская, запорожская и донская. — СПб., 1846. — С. 50–52; *Костомаров Н.И.* «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы». Исторические монографии и исследования. — М., 1995. — С. 492.

⁶ Про одяг старшини реєстрових козаків у першій половині XVII ст. див.: *Славутич Є.* Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.) // Військово-історичний альманах. — К., 2013. — Число 1–2 (25–26). — С. 68–86.

⁷ Історія українського війська. — К., 1994. — Т. I (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич та ін. — 5-е вид., змін. і доп. — С. 234, 238; *Жолтовський П.М.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. — К., 1958. — Рис. 12, С. 26; Україна — козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В.В. Недяк (авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фото, ілюстр.), В.О. Щербак та ін. — К., 2004. — С. 133, 298, 299; Барельєф із зображенням битви під Берестечком 1751 р., що прикрашає саркофаг польського короля Яна II Казимира у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, виконаний скульптором Ж. Тібо у 1672 р; *Z dziejów Ukrainy / Pod red. Wacława Lipińskiego.* — Kraków, 1912. — S. 25, 309; Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648 рр.). — К., 1946. — С. 49, 57; Акты, издаваемые Виленской археологической комиссией для разбора древних актов. — Вильна, 1909. — Т. XXXIV: Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). — С. 78, 201, 296; Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1909. — Ч. 8. — Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. — С. 534; АЮЗР. — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 534; *Серійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996. — С. 161; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов: В 2-х т. — 2-е изд., с дополнениями. — К., 1898. — Т. 1. — С. 310, 316; *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — 1972. — № 7. — С. 164; Історія України в документах і матеріалах. — К., 1939. — Т. 2. — С. 216–268; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1998. — С. 119–120; Дневник Станислава Освецима. 1643–1651 г. / В.Б. Антонович // Киевская старина. — 1882. — № 11. — С. 341.

⁸ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720 (Далі — Величко С. Летопись...). — К., 1848. — Т. 1. — С. 48; 3 документації гетьмана І. Мазепи / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. — 1997. — № 4. — С. 144; Расходы Речи Посполитой на козацких послов // Киевская старина. — 1897. — № 6. — С. 88, 91, 92.

⁹ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. — СПб., 1884. — Т. VIII. — С. 1040, 1046, 1139, 1183; Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // Киевская старина. — 1887. — № 10. — С. 355.

¹⁰ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА), ф. 229, оп. 1, спр. 114, арк. 34, 36, 37; спр. 128, арк. 127–129, 144–146; оп. 1, спр. 169, арк. 241–242; ф. 124, оп. 3, спр. 372, арк. 1; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. II, спр. 18935, арк. 254; спр. 18619 а, арк. 4; спр. 18381, арк. 6–6 зв.; ф. I, спр. 58127, арк. 3 зв.; спр. 5558–55781 (Лаз. 41), арк. 427, 427 зв.; спр. 58456 (Лаз. 62 2); ф. XXVIII, спр. 1, арк. 3 зв., 5, 5 зв., 13 зв., 36 зв., 39 зв., 54, 59 зв., 60; Стороженки. Фамільний архів. — К., 1908. — Т. VI. — С. 2, 208; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1026, 1038, 1041, 1061, 1067, 1068, 1069, 1091, 1092, 1093, 1094, 1110, 1111, 1128, 1130, 1131, 1139, 1147, 1165–1167, 1186, 1187, 1199; Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (далі — ВР РДБ), ф. 159, спр. 1842 (2026), арк. 7–8; *Величко С. Летопись...* — К., 1864. — Т. 4. — С. 119, 131; Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 346, 352, 356; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков // Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1862. — Кн. 3. — С. 17, 41; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 78, 158, 219; К., 1895. — Ч. II. — С. 132, 133, 262, 317; Ч. III. — С. 78; АЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 214; Жупан парчевий зі склепу Д. Апостола в Спасо-Преображенській церкві, с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Початок XVIII ст. / Миргородський краєзнавчий музей, інв. № 112; Юбка парчева (або жупанок?), стьобана на бавовні. Україна, перша половина XVIII ст. (?). / Український центр народної культури «Музей Івана Гончара», інв. № КН-1198; *Свешніков І.К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — Рис. 33; Портрет Василя Івановича Родзянки, обозного Миргородського полку (1710, 1723–1734 рр.). Невідомий художник, 1732 р. Із зібрання П. Родзянки / Національний художній музей України (далі — НХМУ), інв. № Ж-430; Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського, стародубського полковника (1689–1706 рр.). Невідомий художник, перша половина XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-179; Портрет Івана Федоровича Сулими, переяславського полковника. Невідомий художник, XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-754; Портрет Павла Леонтіївича Полуботка, чернігівського полковника (1706–1724 рр.) і наказного гетьмана (1722–1724 рр.). Невідомий художник, початок XIX ст. / НХМУ, інв. № Ж-796; Портрет Григорія Гамалії, знатного військового товариша. Невідомий художник, 1760-і рр. / НХМУ, інв. № Ж-181; Портрет Василя Кочубея, генерального судді (1699–1708 рр.). Невідомий художник, початок XVIII ст. / Полтавський обласний краєзнавчий музей (далі — ПОКМ), інв. № Ж-50; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, гадяцького полковника (1715–1726 рр.). Невідомий художник, друга половина XVIII ст. / Національний музей історії України (далі — НМІУ), інв. № М-425; Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; «Освячення прапора». Мініатюра зі «Службника» Лазаря Барановича, 1665 р.; Портрет гетьмана Петра Дорошенка. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Портрет гетьмана Івана Мазепи. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; *Білецький П.* Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. — К., 1968. — С. 115, 132, 158, 237; Україна — козацька держава... — С. 277, 279, 356, 409, 623, 968, 972; Гетьман Іван Мазепа: Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня — 24 серпня 2003 р. в

м. Львів. Львівська галерея мистецтв. — К., 2003. — С. 18; Старинная одежда и принадлежность домашнего быта слобожан // Харьковский сборник. — Х., 1887. — Вып. 1. — С. 172; *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia ubiorów. — Wrocław–Warszawa, 1968. — S. 503, 514, 827.

¹¹ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1093, 1138; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5, 39 зв.

¹² Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1040, 1140; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 25.

¹³ ІР НБУВ, ф. II, спр. 18381, арк. 6; спр. 18620, арк. 4 зв.; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 232, 285; 1895. — Ч. II. — С. 260; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — S. 822.

¹⁴ *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — Rys. 651; Україна — козацька держава... — С. 724, 625; *Чухліб Т.* Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–84 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 323–324, мал. 12; ІР НБУВ, ф. I, спр. 53082 (Лаз 12 7), арк. 212; спр. 58419; ф. II, спр. 18619 а, арк. 6; Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 351; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1027, 1061, 1110, 1188; *Żygulski Zdzislaw (jun), Wielecki Hendryk.* Polski mundur wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 26.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 417, 427–427 зв.; спр. 58456 (Лаз. 622); спр. 62657 (Лаз. 106), арк. 191 зв.–193, 195–197; ф. II, спр. 18620, арк. 2, 3 зв., 4–4 зв.; ф. XXVIII, спр. 1, арк. 3, 13 зв., 23 зв., 27 зв., 32, 36, 36 зв., 40, 54 зв., 59, 60; РДАДА, ф. 229, оп. 1, спр. 128, арк. 127–129, 144–146; оп. 1, спр. 169, арк. 241; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1025, 1041, 1067, 1069, 1092, 1093, 1112, 1130, 1131, 1132, 1166, 1188; Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 352–356; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 119–120, 130, 131; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 79, 97, 217; К., 1895. — Ч. II. — С. 133, 158, 162, 197, 260, 307, 309, 310, 317; Ч. III. — С. 32, 70; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 10, 11, 17; Старинная одежда и принадлежность домашнего быта слобожан... — С. 172–173; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 205–206; *Kitowicz J.* Opis obyczajow i zwyczajow za panowania Augusta III. — Petersburg; Mohylew, 1855. — Wyd. drugie: W 4 t. — Т. III. — S. 166–168; *Matejko J.* Ubiory w Polsce 1200–1795. — Kraków, 1967 (przedruk 1860 r.). — S. 236, 241; *Żygulski Zdzislaw (jun), Wielecki Hendryk.* Op. cit. — S. 27; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — S. 520–521, 552, 659, 868, 828; Rys. 649 a, b; 651, 750, 751 a–c; 760 a, b; pl. V; *Левинсон-Нечаева М.Н.* Одежда и ткани XVI–XVII веков // Государственная оружейная палата Московского Кремля: Сб. науч. трудов. — М., 1954. — С. 324, 326; *Тананаева Л.И.* Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. — М., 1979. — Рис. 63 /с. 184, рис. 79 /с. 210; Україна — козацька держава... — С. 409.

¹⁶ ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 3 зв.; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. II. — С. 158, 162, 223, 309.

¹⁷ Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / В.Б. Антонович, В.А. Бец. По коллекции В.В. Тарновского. — К., 1883. — Табл. 12; Портрет гетьмана Івана Мазепи. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Україна — козацька держава... — С. 968.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. І, спр. 58127, арк. 1 зв., 2, 3 зв.; Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 346, 359; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1027, 1068, 1165.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 18620, арк. 2; ф. І, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 427 зв.; ф. XXVIII, спр. 1, арк. 17, 38, 40, 41; ВР РДБ, ф. 159, оп. 1, спр. 1842 (2026), арк. 7; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1027, 1028, 1039, 1040, 1049–1050, 1051, 1124, 1133; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 122, 131; АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13. — С. 236; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 25; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. II. — С. 259, 264, 289, 305; Ч. III. — С. 146; *Демкин А.В.* Западноевропейские купцы и их товары в России XVII века. — М., 1992. — С. 105; *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1906. — Кн. 8, Т. XX. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. — С. 396–398.

²⁰ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 158; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1091, 1164; Україна — козацька держава... — С. 722; *Стамеров К.К.* Нариси з історії костюмів: В 2-х ч. — К., 1978. — Ч. I. — С. 143.

²¹ Портрет Василя Івановича Родзянки, обозного Миргородського полку (1710, 1723–1734 рр.). Невідомий художник, 1732 р. / НХМУ, інв. № Ж-430; Портрет Степана Васильовича Родзянки (1687–1736), Миргородського полкового обозного у 1711 (?), 1735–1736 рр. Невідомий художник, 1730-і роки / НХМУ, інв. № Ж-414; Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського, стародубського полковника (1689–1706 рр.). Невідомий художник, перша половина XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-179; Портрет Петра Івановича Войцеховича, сотника городницького і бунчукового товариша. Невідомий художник, 1730-і роки / НХМУ, інв. № Ж-787; Портрет Василя Кочубея, генерального судді (1699–1708 рр.). Невідомий художник, початок XVIII ст. / ПОКМ, інв. № Ж-50; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, гадяцького полковника (1715–1726 рр.). Невідомий художник, друга половина XVIII ст. / НМУ, інв. № М-425; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 158; Україна — козацька держава... — С. 279, 972; Полковник Малоросійського полка. Рисунок Т. Калинського, середина XVIII ст. З книги О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще...»; РДАДА, ф. 229, оп. 1, спр. 169, арк. 241; оп. 1, спр. 114, арк. 34, 36, 37; оп. 1, спр. 121, арк. 60, 66, 67; ф. 124, оп. 3, спр. 372, арк. 1; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 3, 9, 13–13 зв., 20, 54, 59 зв.; ф. II, спр. 18619 а, арк. 4; спр. 18620, арк. 4–4 зв.; спр. 18381, арк. 6–6 зв.; ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 417, 427 зв.; спр. 58456 (Лаз. 62 2); ВР РДБ, ф. 159, оп. 1, спр. 1842 (2026), арк. 7–8; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1027, 1038, 1061, 1069, 1090, 1091, 1132, 1133, 1140, 1164, 1165, 1183, 1184, 1185, 1186, 1188; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 10, 17, 32, 34, 40; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 119, 120, 131; АЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 23, 214; СПб., 1884. — Т. 13. — С. 238; *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. 6, Т. XV. — С. 277; Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 356.

²² ІР НБУВ, ф. І, спр. 53082 (Лаз. 12 7), арк. 212.

²³ АЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 23; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1069; *Свешников І.К.* Вказ. пр. — Рис. 33.13, 33.21.

²⁴ Україна — козацька держава... — С. 322, 368, 410, 611, 623; Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах... — Табл. 14, 15; *Z dziejów Ukrainy / Pod red. Wacława Lipińskiego*. — Kraków, 1912. — S. 309; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 115, 132, 192, 226, 228; Гетьман Іван Мазепа: Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки... — С. 16; *Назаревский В.В.* Двухсотлетие Полтавской битвы. 27-е июня 1709–1909. — М., 1909. — 2-е изд. с 42 рисунками. — С. 41; Портрет гетьмана Павла Тетері. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Портрет Івана Андрійовича Стороженка, прилуцького полковника (1687–1692 рр.). Копія невідомого художника XIX ст. з портрету XVII ст. / НМІУ, інв. № М-1283; Портрет Івана Федоровича Сулими, перяславського полковника. Невідомий художник, XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-754; Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, чернігівського полковника (1706–1724 рр.) і наказного гетьмана (1722–1724 рр.). Невідомий художник, початок XIX ст. / НХМУ, інв. № Ж-796; Портрет Григорія Гамалії, знатного військового товариша. Невідомий художник, 1760-і рр. / НХМУ, інв. № Ж-181; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1025; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. III. — С. 131; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 17; ІР НБУВ, ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 427; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753). — К., 1884. — С. 87, 124; АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13. — С. 308.

²⁵ *Буряк Л.* Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 2. — С. 203–204; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 23; *Kitowicz J.* Op. cit. — Т. III. — S. 171–172.

²⁶ Цит. за: *Сергійчук В.* Вказ. пр. — С. 161.

²⁷ *Сементовский Н.* Указ. соч. — С. 41–43; Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантишем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 47; 1859. — Ч. 2. — С. 14; *Костомаров Н.И.* «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы». Исторические монографии и исследования. — М., 1995. — С. 63; РДАДА, ф. 229, оп. 2, кн. 64, арк. 302 зв.–303, 304; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1090, 1132, 1185; *Савватов П.* Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, извлеченное из рукописей архива московской Оружейной палаты, с объяснительным указателем и 12 таблицами рисунков. — СПб., 1865. — С. 92–94; *Левинсон-Нечаева М.Н.* Указ. соч. — С. 312–314, рис. 3, 4; *Писарская Л.В.* Оружейная палата. — М., 1979. — 5-е изд. — С. 193; *Летин С.* XVII столетие. Стрелец // Империя истории. — 2002. — № 2. — С. 13.

²⁸ «Освячення прапора». Мініатюра зі «Службника» Лазаря Барановича, 1665 р.; Портрет гетьмана Петра Дорошенка. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Україна — козацька держава... — С. 613, 619; Изображения людей знаменитых или чем нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. Из собрания П.П. Бекетова. — М., 1844. — Л. 73; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1027, 1090, 1111, 1131; Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов. — Вильна, 1909. — Т. XXXIV. — С. 77–78; Архив ЮЗР. — К., 1909. — Ч. 8. — Т. III. — С. 585; Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648 рр.). — К., 1946. — С. 49; *Баранович А.И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. — М., 1959. — С. 144; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — S. 518, rys. 601 c, 610 a, b; S. 527, rys. 617, 576.

²⁹ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1094, 1160; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 131; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 97; *Левинсон-Нечаева М.Н.* Указ. соч. — С. 324.

³⁰ Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 351; IP НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 60 зв.

³¹ IP НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 59 зв., 60 зв.; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 23; К., 1895. — Ч. II. — С. 244, 300; Ч. III. — С. 31; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... — С. 78, 80; *Стамеров К.К.* Вказ. пр. — Ч. II. — С. 88.

³² Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1038, 1040, 1049, 1199, 1167; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 18; IP НБУВ, ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 428; РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1714 р., спр. 21, арк. 1; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 285; К., 1895. — Ч. III. — С. 29; *Kitowicz J.* Op. cit. — Т. III. — S. 162–163.

³³ *Свєшинков І.К.* Вказ. пр. — Рис. 31.9, 31.7, с. 172; Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського, стародубського полковника з 1689 по 1706 р. Невідомий художник, перша половина XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж–179; Україна — козацька держава... — С. 279, 968, 972; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1040, 1168; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 120, 131; IP НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 146, 150, 232; *Kitowicz J.* Op. cit. — Т. III. — S. 164; *Назаревский В.В.* Указ. соч. — С. 41; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 132, 116, 158.

³⁴ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1049, 1057, 1066, 1168; IP НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 8; *Ксензенко А.* Гетманская усыпальница (в Сорочинцах). Даниила Павловича Апостола // Киевская старина. — 1887. — Т. 17, № 2. — С. 358.

³⁵ *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 120, 131; *Горобець В.Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. — К., 1979. — С. 65.

³⁶ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1188.

³⁷ РДАДА, ф. 229, оп. 1, спр. 169, арк. 241; ф. 124, оп. 3, спр. 372, арк. 1; ВР РДБ, ф. 159, оп. 1, спр. 1842 (2026), арк. 8; IP НБУВ, ф. XIV, спр. 128, арк. 64; ф. II, спр. 18620, арк. 2; ф. XXVIII, спр. 1, арк. 4 зв., 13 зв., 33 зв., 37; ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 427 зв.–428 зв.; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1135, 1188; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 131; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 13, 32, 36, 41; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 215, 217; К., 1895. — Ч. II. — С. 134, 138, 290; Ч. III. — С. 57; Портрет гетьмана Павла Тетері. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Портрет гетьмана Івана Мазепи. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Україна — козацька держава... — С. 279, 423; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 115; Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах... — Табл. 12, 13; *Чухліб Т.* Вказ. пр. — Мал. 12. С. 323–324; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, полковника Гадяцького полку з 1715 по 1726 р. Невідомий художник, друга половина XVIII ст. / НХМУ, інв. № М-425.

³⁸ РДАДА, ф. 229, оп. 1, спр. 114, арк. 34, 36, 37; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5; Опись движимого имуществу, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1039, 1051, 1052, 1079, 1168.

³⁹ Портрет Івана Федоровича Сулими, переяславського полковника. Невідомий художник, XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-754; Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, чернігівського полковника (1706–1724 рр.) і наказного гетьмана (1722–1724 рр.). Невідомий художник, початок XIX ст. / НХМУ, інв. № Ж-796; Портрет Григорія Гамалії, знатного військового товариша. Невідомий художник, 1760-і рр. / НХМУ, інв. № Ж-181; Портрет Григорія Стороженка (?–1727), ічнянського сотника Прилуцького полку з 1715 по 1727 р. Копія XIX ст. з оригіналу XVII ст. / НМІУ, інв. № М-125; Гетьман Іван Мазепа: Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки... — С. 19; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 132, 158, 228, 115; Україна — козацька держава... — С. 613.

⁴⁰ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. II. — С. 277; *Kitowicz J.* Op. cit. — Т. III. — S. 159; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — S. 521.

⁴¹ Україна — козацька держава... — С. 277, 356; *Назаревский В.В.* Указ. соч. — С. 41.

⁴² *Сементовский Н.* Указ. соч. — С. 41.

⁴³ ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5, 37.

⁴⁴ *Ксензенко А.* Указ. соч. — С. 358; *Студенецкая Е.Н.* Одежда народов Северного Кавказа. XVIII–XX вв. — М., 1989. — С. 18–21, рис. 1; Шапка, належала за переказом Б. Хмельницькому. З колекції Ханенків / НМІУ, інв. № Тб-4618; Україна — козацька держава... — С. 536.

⁴⁵ АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13. — С. 309; Опись движимого имуществу, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1052; Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах... — Табл. 12–16.

⁴⁶ Опись движимого имуществу, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1056, 1081, 1095, 1114, 1116, 1140, 1190; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 32; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 36 зв., 60 зв.; Пояс шовковий (шалевий) малиновий, затканий на кінцях золотою ниткою. Схід, XVIII ст. З с. Велика Весь Городянського повіту Чернігівської губернії / Харківський державний історичний музей (далі — ХІМ), інв. № 10805, ТК-2521; Пояс шовковий зелений. Туреччина, XVIII ст. / ПОКМ, інв. № ТК-1040; Пояс шовковий (шалевий) малиновий, затканий на кінцях золотою ниткою. Схід, XVII–XVIII ст. З Успенської церкви у м. Іракліїв, Полтавщина / ПОКМ, інв. № 7401, ТК-2527; Пояс шовковий. Туреччина, XVIII ст. / Дніпропетровський державний історичний музей ім. Д.І. Яворницького (далі — ДІМ), інв. № І-1841, КП-60331; Пояс шовковий червоний. Схід, XVIII ст. / ДІМ, інв. № Е-2907, КП-51948; Пояс шовковий червоний, з орнаментом, витканим золотою ниткою. Схід, XVIII ст. / ДІМ, інв. № Е-1079, КП-40652.

⁴⁷ Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 340–341; Пояс шовковий гадяцького полковника Михайла Бороховича. Кінець XVII ст., Європа (?) / ПОКМ, інв. № ТК-2550; Пояс шовковий старшинський. Персія, кінець XVI — початок XVII ст. З родинної усипальниці Сулим, с. Сулімівки на Київщині / Український центр народної культури «Музей Івана Гончара», інв. № КН-653; Пояс шовковий, тканий із золотою і срібною ниткою. Іран (?), II половина XVII ст. / ДІМ, інв. № І-1844, КП-60334; Пояс шовковий пістрявий. Іран / ДІМ, інв. № Е-2943, КП-51984; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, полковника Гадяцького полку з 1715 по 1726 рр. Невідомий художник, друга половина XVIII ст. / НМІУ, інв. № М-425; Портрет Василя Івановича Родзянки, обозного Миргородського полку (1710, 1723–1734 рр.). Невідомий художник, 1732 р. Із зібрання П. Родзянки / НХМУ, інв. № Ж-430.

⁴⁸ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1140; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 131; АЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 23; *Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: В 3 т. — Мюнхен, 1966; К., 1995. — Т. III. — С. 384–385.

⁴⁹ Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, чернігівського полковника (1706–1724 рр.) і наказного гетьмана (1722–1724 рр.). Невідомий художник, початок XIX ст. / НХМУ, інв. № Ж-796; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 196; Україна — козацька держава... — С. 279.

⁵⁰ IP НБУВ, ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 427 зв.; ф. XXVIII, спр. 1, арк. 13 зв.; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. II. — С. 118; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 113.

⁵¹ «Освячення прапора». Мініатюра зі «Службника» Лазаря Барановича, 1665 р.; Портрет Григорія Стороженка (?–1727), ічнянського сотника Прилуцького полку з 1715 по 1727 р. Копія невідомого художника XIX ст. з оригіналу XVII ст. / НМІУ, інв. № М-125; Портрет Івана Андрійовича Стороженка, прилуцького полковника (1687–1692 рр.). Копія XIX ст. з портрету анонімного художника XVII ст. / НМІУ, інв. № М-1283; Портрет Івана Федоровича Сулими, переяславського полковника. Невідомий художник, XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-754; Портрет Павла Леонтійовича Полуботка. Невідомий художник, початок XIX ст. / НХМУ, інв. № Ж-796; Портрет Григорія Гамалії, знатного військового товариша. Невідомий художник, 1760-і рр. / НХМУ, інв. № Ж-181; Портрет гетьмана Петра Дорошенка. Малюнок з Літопису Самійла Величка; Портрет гетьмана Івана Мазепи. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського, стародубського полковника (1689–1706 рр.). Невідомий художник, перша половина XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-179; Копія портрету військового товариша Тимофія Лишні. Невідомий художник, 1741 р. / НХМУ, інв. № Ж-751; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, гадяцького полковника (1715–1726 рр.). Невідомий художник, друга половина XVIII ст. / НМІУ, інв. № М-425; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 158, 132, 200; Україна — козацька держава... — С. 277, 279, 624, 972; Гетьман Іван Мазепа: Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки... — С. 19.

⁵² Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1114, 1189; IP НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 60 зв.; Пояс шовковий сітчастий, належав гетьману І. Скоропадському / Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Гарновського (далі — ЧОІМ), інв. № И-4722; *Żygulski Zdzislaw (jun).* «Lisowczyk» Rembrandta — studium ubioru i ozbrojenia // *Biuletyn historii sztuki.* — Warszawa, 1964. — № 2. — II. 15, s. 97; II. 22–23, s. 103; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — Rys. 601 d, s. 510.

⁵³ Пояс срібний набірний. Польща, XVII ст. / Переяславський державний історичний музей, інв. № 2130; Пояс латунний набірний. Польща, XVII ст. Из зібрання К.М. Скаржинської / ПОКМ, інв. № М-2239; Пояс срібний секційний (фрагмент). Польща, XVII–XVIII ст. / ХІМ, інв. № ЛБС-270; Пояс срібний набірний, суцільно золочений. Польща, XVII ст. Належав козацькому гетьманові Якову Острянину / ЧОІМ, інв. № И-4536 (№ 534); *Bartkiewicz M.* Polski Ubior do 1864 roku. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979. — S. 85–86, rys. 103; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — S. 503.

⁵⁴ *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 113; Источники Малороссийской истории... — М., 1859. — Ч. 2 (1691–1722). — С. 52–53; IP НБУВ, ф. II, спр. 18381, арк. 6; ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 417 зв.; *Bartkiewicz M.* Op. cit. — S. 85–86; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — Rys. 598 b) / s. 507, rys. 599 a) / s. 508; Пряжка срібна до металевого пояса. Туреччина (?), XVII–XVIII ст. / ХІМ, інв. № ЛБС-88–89.

⁵⁵ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. III. — С. 131; К.–Львів, 1913. — Ч. IV. — С. 287; ІР НБУВ, ф. I, спр. 53082 (Лаз. 12 7), арк. 212; ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 428; ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5 зв., 6, 9, 25, 27, 31 зв., 36, 37; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1030, 1052, 1153, 1055, 1112, 1169, 1192, 1194; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 128; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 20; Копія сорочки наказного гетьмана П. Полуботка, початок ХХ ст. / ПОКМ, інв. № ТК-1934.

⁵⁶ *Kitowicz J.* Op. cit. — Т. III. — S. 165, 170; Портрет Григорія Стороженка (?–1727), ічнянського сотника Прилуцького полку з 1715 по 1727 р. Копія ХІХ ст. з оригіналу ХVІІ ст. / НМІУ, інв. № М-125.

⁵⁷ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1048, 1057, 1079, 1095; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 54, 153, 192.

⁵⁸ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1075, 1184; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5; ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 428; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... — С. 98, 203, 417; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. III. — С. 29, 196; К.–Львів, 1913. — Ч. IV. — С. 121, 125.

⁵⁹ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1042, 1055, 1079, 1140, 1147, 1149, 1168; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. II. — С. 264; Ч. III. — С. 15, 146; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... — С. 66, 157, 274.

⁶⁰ ІР НБУВ, ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 428; *Летин С.* Война камзолов и телогреек // Империя истории. — 2002. — № 3. — С. 19; *Стамеров К.К.* Вказ. пр. — Ч. II. — С. 81, 112; Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Невідомий художник, ХVІІІ ст. / ДІМ, інв. № Ж-551, № 754; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, гадяцького полковника (1715–1726 рр.). Невідомий художник, друга половина ХVІІІ ст. / НМІУ, інв. № М-425.